

Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України

ГРЕЗЕ ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.922.2:502/504

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
У СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНОГО ТА ТЕХНІЧНОГО
НАПРЯМІВ ПІДГОТОВКИ**

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України, лабораторія екологічної психології

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Львовичкіна Антоніна Михайлівна, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, кафедра соціальної роботи, доцент

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Скребець Василь Олексійович**, Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка, кафедра екологічної психології та психічного здоров'я, завідувач

кандидат психологічних наук **Білоус Олександр Вікторович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра загальної та організаційної психології, асистент

Захист відбудеться 9 червня 2009 р. об_13.00_годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України за адресою: 01033 м. Київ, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології
ім. Г.С.Костюка АПН України

Автореферат розісланий 5 травня 2009р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Л.Зливков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Розгортання екологічної кризи, яка загрожує перерости у глобальну екологічну катастрофу зумовлює необхідність зміни індивідуального та суспільного ставлення до природи. Психологія екологічної свідомості ставить питання про необхідність подолання проявів антропоцентричної свідомості із притаманним їй суб'єкт-об'єктним типом взаємодії зі світом природи. На зміну йому повинен прийти екоцентричний тип свідомості з суб'єкт-суб'єктною логікою взаємодії. Тому проблема розвитку екологічного ставлення до природи полягає у пошуку відповідних психологічних механізмів і методів його формування у майбутніх природокористувачів, що пов'язано з особливостями формування екологічної свідомості у студентської молоді різної професійної спрямованості.

В Україні і за її межами розробляються: загальнотеоретичні та методологічні основи екопсихології (С.Д.Максименко, Ю.М.Швалб, В.О.Скребець, В.І.Панов, О.О.Калмиков, С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін); проблема психологічної допомоги постраждалим від різних екологічних катастроф (В.О.Скребець, Ю.М.Швалб, В.О.Моляко, О.М.Гарнець, В.Г.Панок); питання впливу предметно-просторового фактору на психологію людини й особливості взаємодії людини з мікросередовищем, мезосередовищем та макросередовищем (І.В.Кряж, А.М.Львовичкіна, О.В.Рудоміно-Дусятська); виявлення зв'язку екологічної психології та екологічної культури і мислення (В.С.Крисаченко, М.М.Філоненко); психологічні основи екологічної освіти і виховання (М.М.Заброцький, О.Г. Кобернік);

В останні десятиріччя було проведено низку досліджень рівня розвитку екологічної свідомості: масової екологічної свідомості (В.О.Скребець); індивідуального ставлення до природи (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін); взаємовідносин “людина – довкілля” (А.М.Львовичкіна); образу довкілля у підлітків і студентів вищих навчальних закладів (О.Л.Вернік, І.В.Кряж). Переважну більшість досліджень присвячено діагностиці стану розвитку екологічної свідомості у осіб підліткового віку, значно менше – у юнацтва, молоді та дорослих.

Проте недостатньо уваги приділяється розробці і застосуванню психологічних методів формування екологічної свідомості. Тут можна зазначити лише тренінги у формі “мозкового штурму” і ділової екологічної гри (І.В.Кряж, А.М.Львовичкіна, О.М.Паламарчук) для студентів вищих навчальних закладів та еколого-психологічні тренінги для позашкільної роботи (О.С.Мамешина). До сьогодні у дослідженнях не ставилося завдання вивчити властивості екологічної свідомості студентської молоді. Не вивченим також є питання щодо ефективності впливу активних методів навчання у сфері екопсихології на розвиток екоцентричної свідомості у студентів різної професійної спрямованості, зокрема, у порівняльному плані.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою тем лабораторії екологічної психології Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України “Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя (реєстраційний номер 0103U000816) та „Еколого-психологічні чинники якості життя в умовах розвитку сучасного суспільства” (реєстраційний номер 0107U001225), затверджена на засіданні

Вченої ради Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (протокол № 6 від 23.06.2005 р.) та узгоджена з бюро Ради з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 2 від 28.02.2006 р.)

Об'єкт дослідження: розвиток екологічної свідомості студентів в умовах різних напрямів фахової підготовки.

Предмет дослідження: психологічні особливості формування екологічної свідомості у студентів різних напрямів фахової підготовки.

Мета дослідження: визначення особливостей формування екологічної свідомості студентів вищих навчальних закладів гуманітарного, технічного та екологічного напрямів підготовки.

Гіпотеза дослідження: напрям професійної підготовки впливає на процес формування екологічної свідомості студентів не безпосередньо, а опосередковано, через розвиток професійної свідомості та професійного мислення.

Відповідно до **мети та гіпотези** дослідження було визначено **завдання:**

1. Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми екологізації свідомості людини в сучасних умовах.
2. Дослідити рівень розвитку екологічної свідомості студентів і провести порівняльний аналіз її особливостей у залежності від спрямованості їх професійної підготовки.
3. Розробити програму і апробувати методику формування екологічної свідомості для студентів ВНЗ.
4. Визначити ефективність впливу експериментальної методики на розвиток екологічної свідомості.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є: теорія ставлень особистості (В.М. Мясіщев, Д.О.Леонтьєв); діяльнісний підхід (Б.Ф.Ломов, С.Д.Максименко, О.М.Леонтьєв); концепція тривірневої структури свідомості (О.М.Леонтьєв); теорія установки (Д.М.Узнадзе); концепція професійно-особистісного становлення (Є.А.Клімов); концепції та положення екопсихології розвитку (В.І.Панов); екологічної психопедагогіки (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін), теорія розвитку екологічної свідомості (С.Д.Дерябо, В.О.Скребець, Ю.М.Швалб, О.О.Калмиков, І.В.Кряж, А.М.Львовичкіна, О.С.Мамешина, В.А.Ясвін); особливості сприйняття довкілля (Р.Баркер, Дж.Гібсон, О.В.Рудоміно-Дусятська); формування екологічної свідомості за практико-орієнтованими методами (В.В.Вербицький, О.В.Гагарін, Д.М.Кавтарадзе, О.М.Камнев).

Для вирішення поставлених завдань і перевірки вихідних положень використовувався **комплекс методів**. На *теоретичному рівні* застосовувалися: концептуальний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження; наукова інтерпретація і синтез емпіричних даних. На *емпіричному рівні* використовувалися методики: “Діференційно-діагностичний опитувальник” (В.Е.Клімов); визначення екоціннісних диспозицій (Т.В.Іванова); діагностики екологічних

установок особистості “ЕЗОК”, визначення інтенсивності суб’єктивного ставлення до природи “Натурофіл”, дослідження мотивації взаємодії з природою “Альтернатива”, діагностики ступеня суб’єктності сприйняття природних об’єктів (С.Д.Дерябо); анкета “Альтернативна шкала поведінки з охорони оточуючого середовища” і опитувальник “Ставлення до оточуючого середовища” (А.М.Львовочкіна); анкета “Моє життєве середовище” (О.С.Мамешина); опитувальник “Екологічні проблеми міста” (Л.Колотіліна, С.Голубева), авторська тренінгова методика “Єдність” (О.В.Грезе), спостереження.

Для математичної обробки та інтерпретації експериментальних даних застосовувався якісний і кількісний аналіз. У процесі кількісної обробки одержаних даних і перевірки гіпотези застосовувалися методи математичної статистики, а саме програми: Excel та SPSS.

Контингент досліджуваних складала студенти гуманітарного (Севастопольського міського гуманітарного університету, за спеціальностями “Психологія. Практична психологія” і “Психологія. Валеологія”, 180 осіб) та технічного (Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості, за спеціальностями “Якість, стандартизація і сертифікація”, “Метрологія і вимірювальна техніка”, “Нетрадиційні джерела енергії”, а також студенти 3-4-го курсів екологічної спеціальності “Екологія і охорона оточуючого середовища”, всього 93 особи) напрямів підготовки.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалась теоретичним аналізом проблеми, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що
вперше:

- доведено, що вплив професійної освіти на розвиток екологічної свідомості у студентської молоді опосередкований рівнем розвитку професійної свідомості та професійного мислення;
- визначено психологічні особливості екологічної свідомості студентів гуманітарної і технічної спеціальностей, які проявляються у наявності відмінностей у сприйнятті природних об’єктів, установках і цілях діяльності з ними.
- визначено принципи формування базових компонентів екологічної свідомості (екологічні установки, екологічне мислення, особистісне ставлення до природних об’єктів);
- показано, що одним із перспективних методів формування екоцентричної свідомості є тренінг еколого-орієнтованої поведінки та діяльності.

отримали подальший розвиток:

- теорія формування екологічної свідомості;
- екопсихологічна теорія установок, сприйняття, ставлення та діяльності особистості стосовно природи;
- дослідження психологічних особливостей екологічної свідомості студентів;

встановлено:

- високий рівень розвитку екологічної свідомості у студентів гуманітарного напрямку підготовки, а також природничо-наукової спеціальності порівняно із студентами технічного напрямку підготовки;
- можливість цілеспрямованого розвитку екологічної свідомості у студентів різних напрямків підготовки за умови використання комплексної методики формування екологічної свідомості.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у подальших наукових дослідженнях і практичній роботі. Результати було впроваджено у навчальний процес підготовки психологів на психолого-педагогічному факультеті Севастопольського міського гуманітарного університету. Результати дослідження використані в процесі викладання учбового курсу „Основи екологічної психології” і курсу „Основи екології” в Севастопольському міському гуманітарному університеті. Використання матеріалів в контексті вищезгаданих дисциплін сприяло розвитку екологічної свідомості майбутніх психологів. Тренінгову методику було також впроваджено під час вивчення дисципліни “Основи екології” студентами еколого-технологічного факультету та як окремий тренінговий метод – на факультеті метрології і менеджменту систем якості Севастопольського національного університету ядерної енергії та промисловості. Еколого-психологічний тренінг можна включати в програму учбових дисциплін різної спрямованості у вищій школі, в гуртках юних натуралістів, а також у сімейному вихованні.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на Другій міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми екологічної психології” (Київ, 2005); III Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні проблеми екологічної психології” “20 років після Чорнобиля” (Чернігів, 2006); УІ Міжнародній науково-практичній конференції “Соціально-психологічні проблеми трансформації сучасного суспільства” (Луганськ, 2006); Міжвузівському науково-методичному семінарі “Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки” (Севастополь, 2007); Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів і молодих учених “Ломоносов-2007” (Севастополь, 2007); Науковій конференції “Творча спадщина В.І.Вернадського та проблеми формування сучасної екологічної свідомості” (“Вернадські

читання”) (Донецьк, 2007); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Стратегія психологічного, біомедичного і соціального розвитку особистості” (Миколаїв, 2007).

Зміст та результати дослідження відображено у 9 публікаціях в наукових журналах, у тому числі - 4 статті у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів і висновків, списку використаних джерел, якій налічує 161 найменування, та 3 додатків, де вміщено таблиці допоміжних цифрових даних та ілюстративні матеріали. Основний зміст роботи викладено на 178 сторінках. Дисертація містить 40 таблиць на 14 сторінках і 30 рисунків на 14 сторінках. Загальний обсяг рукопису становить 212 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

У **вступі** визначається актуальність вивчення психології екологічної свідомості, об'єкт і предмет дослідження, формулюються мета, завдання, гіпотеза дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, описано форми апробації та зв'язок з науковими темами.

Перший розділ *“Теоретичні основи проблеми екологізації свідомості в сучасних умовах”* присвячено огляду досліджень екологічної свідомості в рамках соціології, педагогіки і психології, а також підходам і методам формування екологічної свідомості.

Технологічний природоохоронний підхід не є вирішенням екологічних проблем без аксіологічного, заснованого на формуванні екологічно орієнтованої системи потреб, цінностей, установок, екологічного мислення і культури (М.І.Бауер, В.Є.Борейко, В.І.Вернадський, В.О.Грачов, Т.І.Іванова, О.О.Калмиков, Б.Т.Ліхачов, М.М.Моїсєєв, С.С.Тимофєєва). Розглядається типологізація екологічної свідомості в різних регіонах простору СНД (Б.З.Докторов, В.В.Сафронов, Б.М.Фірсов, Л.В.Корель, М.В.Лісаускене, Т.І.Ліхачова, З.В.Грицинін, М.О.Нугаєв, І.Т.Раймонов та ін.). Важливою є проблема формування еколого-економічної культури майбутніх природокористувачів, політиків та економістів, чия діяльність впливає на оточуюче середовище (О.О.Максименко, С.Г.Москвичов, О.М.Паламарчук, В.С.Крисаченко та інші). На нашу думку, в суспільній свідомості вже сформувалася потреба наукового вирішення екологічних проблем, зокрема, психологічними засобами.

У теоретичних дослідженнях багато уваги надається змісту та методологічному значенню поняття “екологічна свідомість”, його структурі. Екологічна свідомість розуміється як вищий рівень психічного відображення природного і штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексії місця і ролі людини в біологічному світі, а також як регуляція цього відображення (О.О.Калмиков, В.І. Панов, В.О.Скребець). Екологічна свідомість має свою специфіку, спрямованість і структуру. Вона визначає сприйняття, ставлення,

поведінку і діяльність людини, спрямовані на природу (С.Д.Дерябо, І.В.Кряж, А.М.Львовочкіна, В.А.Ясвін). Проблема екологічної освіти і виховання в теоретичному і методичному аспектах обговорюється у психолого-педагогічних працях М.І.Бауера, В.Є.Борейка, С.М.Глазачева, С.Д.Дерябо, А.М.Львовочкіної С.Д.Максименка, В.О.Моляко, С.Л.Рубінштейна, В.О.Скребця, Ю.М.Швалба, а також інших дослідників.

Кардинальні рішення у сфері розвитку екологічної свідомості полягають у принциповій зміні характеру ставлення людини до природи (Г.Д.Гачев, С.М.Глазачев, Д.М.Кавтарадзе, О.О.Калмиков, Б.Т.Ліхачов, Ю.М.Мечетний, К.В.Яковлева та ін.). Теорія і практика формування екологічної свідомості заснована на кількох підходах, що різняться між собою принципами і методами: традиційним (О.М.Захлебний, І.Д.Зверев, І.Т.Суравегіна та ін.), практико-орієнтованим (В.В.Вербицький, О.В.Гагарін, Д.М.Кавтарадзе, О.М. Камнєв та ін.), методами, що ґрунтуються на екологічній психопедагогіці (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін) та екопсихології розвитку (В.І.Панов).

На нашу думку, сукупність різних підходів до проблеми екологізації свідомості відображає можливість комплексного рішення, де кожен підхід має свою роль.

Одним із найбільш ефективних методів формування екологічної свідомості є еколого-психологічний тренінг, що заснований на методології соціально-психологічного тренінгу і має різні психолого-педагогічні форми. Наукові дослідження з цього питання присвячені методології та методиці тренінгу (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін), застосуванню його в навчальному (І.В.Кряж, А.М.Львовочкіна) та просвітньо-виховному (О.С.Мамешина) процесах. Але питання ефективності дії психологічних механізмів в корекції та формуванні екологічної свідомості досліджені недостатньо. Відсутні також комплексні дослідження з формування екологічної свідомості за допомогою активних методів навчання у порівняльному плані для певної соціально-вікової категорії.

Таким чином, дослідження психологічних особливостей взаємодії людини зі світом природи та можливостей формування екологічної свідомості особистості залишається однією з центральних, але недостатньо розроблених проблем.

Другий розділ *“Особливості екологічної свідомості студентів різної професійної спрямованості”* присвячено експериментальному дослідженню рівня розвитку та особливостям екологічної свідомості студентів.

Відповідно до структури екологічної свідомості (С.Д.Дерябо, А.М.Львовочкіна, В.А.Ясвін), ми досліджували основні її компоненти: психічне сприйняття природного середовища, ставлення до нього, саморегуляція поведінки, а також ціннісні установки стосовно природи.

Ціннісні установки студентів гуманітарного профілю підготовки мають переважно екоцентричний, непрагматичний характер, вони пов'язані з гармонізацією особистості, пізнанням і розвитком моральності їх носія. Максимально природоорієнтовані є студенти-психологи заочної форми навчання вікової групи 28 – 35 років, а ціннісні установки студентів стаціонару (вікова група 20–23 роки) мають антропоцентричну спрямованість.

Провідними типами мотивації взаємодії з природними об'єктами у всіх групах психологів є естетичний і практичний. Вікові особливості полягають у тому, що у старшій групі (28-35 років) студентів усі показники є вищі, ніж у молодших (17-24 років). Це погоджується з даними С.Д.Дерябо та В.А.Ясвіна і має бути пов'язане з особистісною зрілістю дорослих, особливо у групі валеологів, які мотивовані на гармонізацію та здоровий спосіб життя, а також зі специфікою вибірки, яка складається переважно з жінок (92%).

У свідомості студентів-екологів в цілому пріоритетними є екоцентричні установки при гендерній диференціації: у дівчат 63%, у юнаків – 45%. Юнакам властиві більш раціональні погляди на природу: на їх думку, вона, здебільшого, є частиною національного багатства і ресурсом розвитку економіки і промисловості. Ставлення до природи у студентів-екологів добре розвинене як, естетично, так і у практичній діяльності. Провідними типами мотивації взаємодії з природою є естетичний тип у дівчат і пізнавальний – у юнаків. На другому місці у обох статей мотивом діяльності є практика спілкування з природними об'єктами. Ставлення до охорони природи і екологічна поведінка студентів-екологів має екоцентричний характер.

Отже, подальша корекція екологічної свідомості для цієї категорії студентів має бути пов'язана з розвитком пізнавального, природоохоронного і мотиваційного компонентів екологічної свідомості.

У свідомості студентів технічного напрямку підготовки в цілому, перевагу екоцентричних установок мають менше половини опитаних осіб (43%), антропоцентричних–37%, інші– демонструють збалансовані погляди. Гендерна диференціація виявляється у тому, що у дівчат екоцентризм установок виявлено більше (50%), ніж у юнаків (33%). Юнакам властиві більш раціональні погляди на природу: вона є частиною національного багатства та ресурсом розвитку економіки і промисловості. Провідними типами мотивації взаємодії з природою є практична та прагматична. Найслабкішою мотивацією є естетична. Ставлення до природи у студентів технічного напрямку розвинуте нижче за середній рівень, а природозберігаюча активність нижче, ніж у представників інших груп.

Порівняльний аналіз особливостей екологічної свідомості студентів різних спеціальностей показав, що більша частина всіх опитуваних має пріоритетні екоцентричні установки. Студенти всіх спеціальностей пріоритетно оцінюють природу як екологічне життєве середовище, пов'язане зі здоров'ям людини, на другому місці - як умову гармонійного розвитку людини. На третьому і четвертому місці (окрім представників технічної спеціальності) – розуміння природи як джерела пізнання світу і умови етичного розвитку людини. Дані узгоджуються з результатами інших досліджень (В.О.Білоус,2004).

Структура *сприйняття* природи. Для студентів усіх спеціальностей природа є, в першу чергу, об'єктом естетичного сприйняття, оцінка значення якого знижуються від представників гуманітарної до технічної спеціальності. Прагматичне сприйняття має протилежну динаміку:

максимальне воно у студентів технічної спрямованості, середнє - у екологів. Мінімальний прагматизм сприйняття природи мають студенти гуманітарної спеціальності. Сприйняття природи як об'єкта вивчення і охорони у представників всіх спеціальностей перебуває нижче середнього рівня.

Ставлення до природи. Більшість компонентів цієї шкали (емоційний, практичний і вчинковий) мають значення середні і вищі, але пізнавальний –, низькі. Загальна інтенсивність суб'єктивного ставлення до природи у гуманітаріїв і екологів має середній рівень, а у студентів технічної спеціальності нижче середнього - за рахунок найнижчої пізнавальної і практичної активності.

Тип переважної *мотивації діяльності*, спрямований на природне середовище, у гуманітаріїв і екологів – естетичний, за яким слідує пізнавальний і прагматичний; студенти технічної спеціалізації мають ієрархію виборів типу мотивації діяльності в зворотному порядку.

Ставлення до охорони природи і екологічна поведінка студентів всіх спеціальностей має у цілому екоцентричний характер. Найбільш позитивно налаштовані до природи психологи (позитивне ставлення демонструє 84% групи, а екологічно-орієнтовану та природоохоронну поведінку –70%) і екологи (83% і 66% відповідно), екологічна активність студентів технічної спеціальності виражена значно слабкіше (68% і 56% відповідно).

Таким чином, доведено, що параметри екологічної свідомості студентів гуманітарної, екологічної і технічної спеціальностей мають якісні і кількісні відмінності.

Третій розділ “*Формування екологічної свідомості за допомогою активних методів*” присвячено опису принципів організації, структури і змісту формувального експерименту, результатів дослідження, їх інтерпретації та висновкам.

Формувальний експеримент проводився з січня 2005 року по жовтень 2006 року. Завданням формувального експерименту була розробка та апробація методів розвитку екологічної свідомості у студентів різної професійної спрямованості. Створена тренінгова методика “Єдність” спрямована на розвиток чуттєвого сприйняття, суб'єктного ставлення до природних істот, установок на партнерські стосунки та емпатію до них, а також розвиток уявлень та творчих здібностей.

Задля здійснення формувальних заходів та визначення їх ефективності було утворено експериментальну (186 осіб з трьох спеціальностей) і контрольну (40 психологів і 20 інженерів) групи. Здійснювалось порівняння початкових даних з отриманими після тренінгу у всіх експериментальних групах, а також з ретестовими – у контрольній. Критерієм ефективності є кількісні зміни основних показників та дані рефлексії учасників експерименту.

Методику побудовано на принципі розвитку психологічної єдності з елементами природи. Принципами формування базових компонентів екологічної свідомості є: приналежність людини природній екосистемі; єдність з живими істотами, віддаленими від людини у

еволюційному ланцюгу; невід'ємність кожного виду живих істот від екологічної системи Землі. Прийом ідентифікації стимулює трансформацію негативного ставлення до природних істот на позитивне.

Зазначимо, що традиційним в екологічній психології є метод використання у тренінгу приємних природних об'єктів, наприклад, птахів (В.А.Ясвін, 2000). У цьому випадку сприйняття, ставлення і характер можливої діяльності, що підлягають розвитку, перебувають у консонансі з самого початку тренінгу. Тому, така процедура лише актуалізує емпатію, ситуативно посилює ставлення до природи, перебуваючи в одному позитивному діапазоні. У запропонованій методиці “Єдність” використовуються “неприємні на вигляд” природні об'єкти (живі та неживі павукоподібні і комахи), які виступають у якості негативних психологічних стимулів: тарантул, фаланга, тарган, а також більш приємні - богомол, цикада, коник та інші. Стан сприйняття, а також відповідні ставлення та діяльність у цих випадках перебувають у дисонансі з очікуваним результатом тренінгу. Трансформація негативного ставлення у позитивне потребує особистісних психологічних зусиль, які призводять навіть до переоцінки свого місця у природі. Так у студентів, що пройшли тренінг, з'являється відчуття спорідненості із іншими живими істотами і поступово знижується зверхнє ставлення до них. Такий результат стає своєрідним стимулом для подальшого особистісного зростання.

Порядок роботи Т-групи складався з кількох етапів. На організаційному етапі формувалися малі групи з 3-4 осіб, кожна з котрих одержувала природний об'єкт і методичні матеріали. Час роботи дорівнював двом академічним годинам. Наприкінці заняття кожна група “захищала” свій проект.

На першому етапі пропонувалося зафіксувати свої почуття, які виникали у процесі сприймання об'єкту. Вони можуть бути різної модальності, як позитивні, так і негативні. Позитивній емоційний тон приваблює людину до контакту з природною істотою, негативний тон - ускладнює такий контакт. Далі треба ознайомитись із екологічною довідкою і також відзначити, які екологічні факти подобаються, які – ні. Змістом екологічної довідки є пізнавальна інформація щодо способу життя тварин, поведінкових особливостей, які можна порівнювати з людською мораллю та етикою. В залежності від цього, інформація викликала позитивну чи негативну емоційну реакцію і оцінку.

На другому етапі відбувалася ідентифікація із природною істотою. Завданням було максимально антропоморфізувати об'єкт, психологічно перетворити його на суб'єкта, а потім увійти в цей образ і ідентифікуватися з ним. У процесі сприйняття природних об'єктів можуть з'являтися такі феномени соціальної перцепції, як ідентифікація і емпатія, відчуття тотожності з об'єктом, значний емоційний резонанс зі станом іншої особи. Стійка симпатія, яка формується до природної істоти, посилює екоцентричне ставлення та відповідну специфіку поведінки

особистості. Завданням другого етапу тренінгового заняття є інтелектуалізація негативних емоцій як “виправдання” неприємних рис характеру чи поведінки, наприклад, біологічною доцільністю. Цій засіб змінює негативну спрямованість емоцій і оцінок на протилежну.

На третьому етапі учасники тренінгу створювали “свою автобіографію” – тобто історію життя тварини, наповнюючи її психологічним змістом. При цьому відбувалася психологічна проекція і антропоморфізація природної істоти, тому ставлення до неї змінювалося на суб’єктне, як до самого себе. Як результат відбувалася суб’єктифікація (С.Д.Дерябо, В.А.Ясвін,1996) природного об’єкту в результаті досвіду психологічного поєднання з ним, змінювалася модальність сприйняття і ставлення до природної істоти. Ці установки відображувалися у зверненні до всіх людей як братів по планеті. Ці звернення закликали до поваги та любові до природи і людства. Спостереження процесу показало захопленість студентів цією діяльністю, піднесену атмосферу, позитивні емоції.

На заключному етапі рефлексії студенти захищали “свою біографію” і визначали зміни ставлення до тварин. Студенти відзначали, наприклад, що природна істота “стала ближчою, більш зрозумілою; сподобалася; виросла у очах; спонукала до пізнання природи; захопила красою”, а тарантул навіть “став членом нашої команди”; “Я тепер не боюся павуків та комах”.

Рефлексія перцептивних і пізнавальних ефектів сприйняття у поєднанні з ідентифікацією та інтелектуалізацією емоцій складала психологічний комплекс щодо розширення особистісного екологічного простору і екологічної свідомості взагалі.

Результати і оцінка ефективності застосування експериментальної методики “Єдність” показали позитивні зміни співвідношення антропо- і екоцентричних установок у свідомості студентів У всіх групах зростає кількість осіб з переважанням екоцентризму в установках, а з протилежною спрямованістю – знижується (Табл.1).

Таблиця 1.

Динаміка кількісних показників природних установок

Групи	Коефіцієнт біоцентричності		Спрямованість установок (у % вибірки)					
	До тренінгу	Після тренінгу	До тренінгу			Після тренінгу		
			Э/ц	Ней*	А/ц	Э/ц	Ней	А/ц
ГУМ (Пс-2)	1.07 ± 0.19	0.98 ± 0.90	44	4	52	53	10	37
	0.88 – 1.26	0.78 – 1.18						
ЕКО	0.94 ± 0.14	0.89 ± 0.19	56	4	40	68	16	16
	0.80 – 1.08	0.70 – 1.08						
ТЕХ (Мт)	1.00 ± 0.11	0.99 ± 0.19	41	28	31	53	11	36
	0.89 – 1.11	0.80 – 1.08						

* нейтральна - рівновага антропоцентричних і екоцентричних позицій, коли коефіцієнт біоцентричності =1.

У структурі сприйняття природи після тренінгу у всіх студентів естетичний компонент посилюється, причому, найбільше – у студентів технічної спеціальності, які мали найнижчий рівень емоційного сприйняття природи.

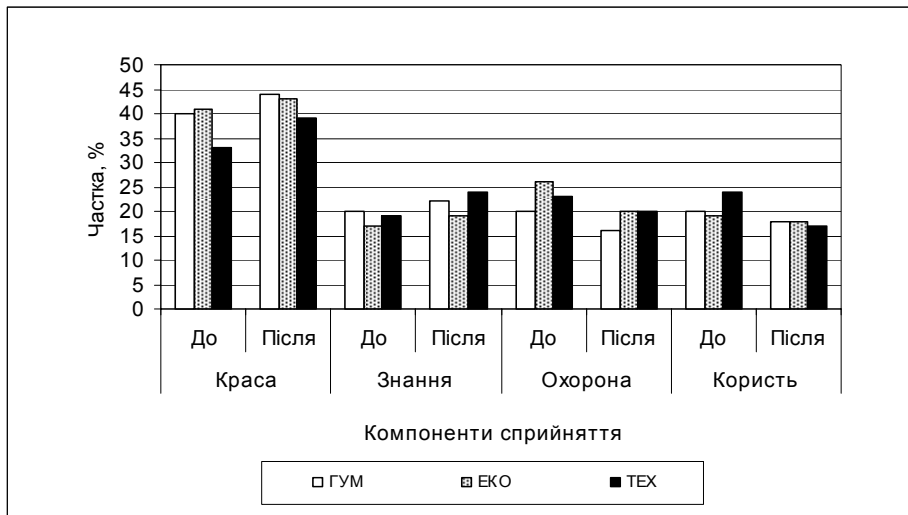

Рис.1. Динаміка сприйняття природи у студентів різних спеціальностей.

У студентів технічного напрямку також значно посилюється пізнавальний аспект сприйняття (на 26% від початкового рівня проти 10-12% – у інших). Прагматизм у сприйнятті знизився у представників усіх спеціальностей, причому, у студентів технічного напрямку - майже втричі (на 29% від початкового рівня). Суттєво знизився (на 13-20%) ранг етичного (природоохоронного) аспекту сприйняття природи.

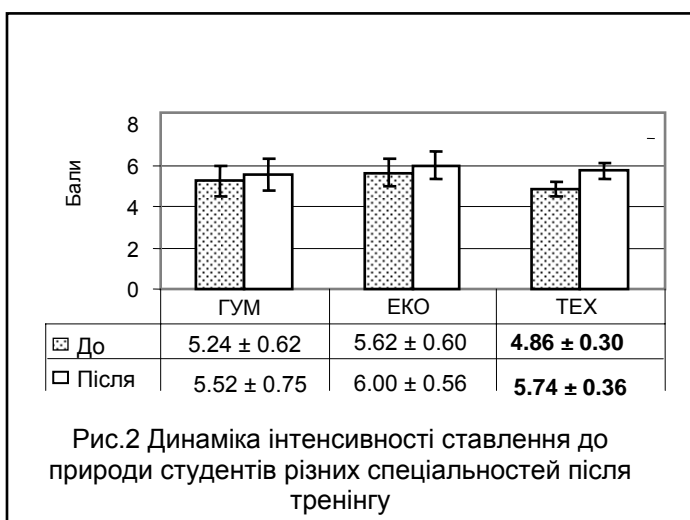

Рис.2 Динаміка інтенсивності ставлення до природи студентів різних спеціальностей після тренінгу

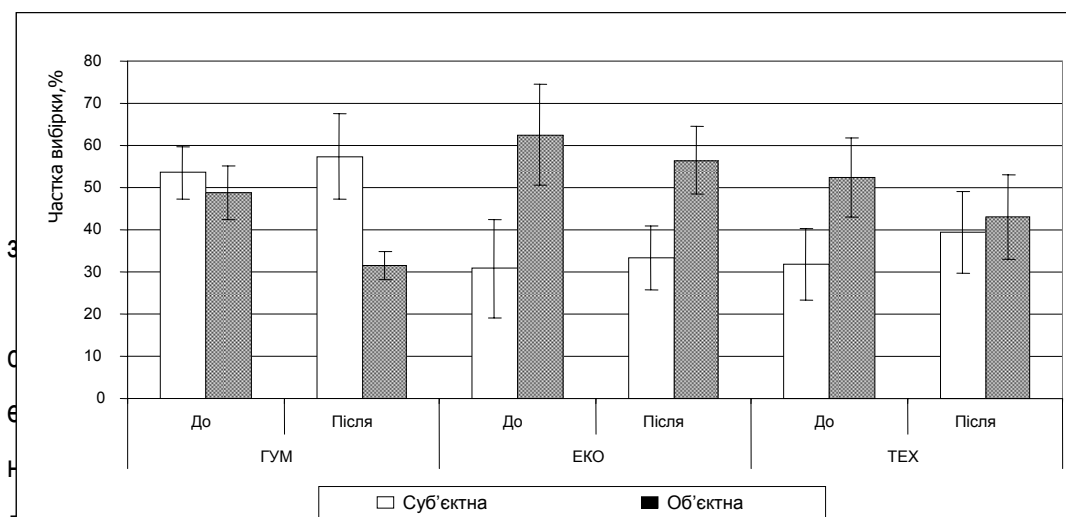
Ставлення до природи, його активний прояв у діяльності, також змінилася (Рис.2). Найбільш чутливими до дії тренінгу були студенти технічної спеціальності. У них спостерігалася максимальна динаміка показників ставлення до природи. Найнижчий рівень емоційного і пізнавального ставлення після тренінгу істотно зростав, на відміну від інших

спеціальностей. Зростала також пізнавальна потреба стосовно природи. Однак, поведінкова активність і рівень ерудиції залишилися слабкою ланкою у ставленні до природи, як до початку тренінгу так і після його закінчення, у студентів всіх спеціальностей. Тренінг мав позитивний ефект у формуванні екологічної активності особи по відношенню до навколишнього середовища (на прикладі екологів). Природозберігаючі установи продемонстрували 89% учасників до тренінгу і 95% - після, посилилась екологічна стурбованість станом докільця. Екологічна активність групи дещо зросла (з 66 до 68%) на фоні поліпшення ставлення до навколишнього середовища та його охорони.

Гендерні відмінності природозберігаючих установок після тренінгу не змінили своїх пропорцій.

Суб'єктифікація елементів природи як психологічне моделювання є необхідним механізмом досягнення психологічної єдності з природними об'єктами. Разом із тим, як показав аналіз результатів нашого дослідження, вона є найбільш складною процедурою. Результати діагностики до і після тренінгу показали, що у всіх спеціальностей зрушення пов'язані тільки з посиленням суб'єктності сприйняття сфери "людина" і зниження об'єктності сприйняття категорії "тварина" (Рис.3), а відносно інших категорій переважаючим залишилося об'єктне сприйняття.

Можливість бачити у "тварині" суб'єкт після тренінгу посилилась. При цьому студенти-психологи продемонстрували статистично значущі показники зниження об'єктності ставлення. Студенти-екологи проявили таку ж тенденцію, але з незначними змінами. Студенти технічної спеціальності суттєво зменшили об'єктність ставлення, причому статистично достовірно зафіксовано збільшення кількості осіб, що мають сумніви стосовно правильності об'єктного ставлення до природи. Процес суб'єктифікації призводить до порушення внутрішньої особистісної динаміки і є важливим механізмом корекції екологічної свідомості.

логічної свідомості не студенти гуманітарної стик, тобто розвинену льш суттєвий вплив, ніж ція емпатії, альтруїзму,

Доброти вважається неоптимальною у освітньо-виховному процесі підготовки фахівців технічних спеціальностей, яке формує, перш за все, технократичне мислення майбутніх інженерів.

Виходячи з цього, ми вважаємо, що у технічних закладах необхідно посилити еколого-психологічну діяльність серед студентства, включити до навчальних програм відповідні теми і методики, серед них може бути корисним і еколого-психологічний тренінг "Єдність".

Таким чином, ми можемо зробити висновок про правомірність висунутої гіпотези, слухність поставлених завдань й ефективність формувальних впливів.

ВИСНОВКИ

1. Розвиток екологічної свідомості відбувається протягом усього життя людини, але у старшому юнацькому віці цей процес стає особливо інтенсивним у зв'язку з набуттям професійної освіти, яка задає особистісні світоглядні орієнтири та принципи ставлення до оточуючого світу. Професійна свідомість та професійне мислення, які формуються у студентському віці, стають провідним чинником, що опосередковує вплив професійної освіти на розвиток екологічної свідомості особистості. Психологічні особливості екологічної свідомості студентів проявляються у наявності особливостей в сприйнятті природних об'єктів та в екологічних установках.

2. Експериментально доведено, що екологічна свідомість студентів різного напрямку фахової підготовки, а саме, гуманітарної, природничої і технічної спеціальностей має істотні відмінності. Студенти гуманітарного напрямку підготовки мають найвищі екоцентричні показники з установок, сприйняття, ставлення до природи, а також природозберігаючої поведінки. Показники у студентів екологічного напрямку підготовки близькі до показників психологів, причому вони мають невелику перевагу, зокрема, у практичному і поведінковому полі. У групі студентів технічного напрямку підготовки існує найнижча екоцентричність свідомості. У них переважають антропоцентричні установки і прагматичне сприйняття природи. Ставлення до природи розвинуте нижче середнього рівня, а природозберігаюча активність нижча, ніж у інших. Проте, ставлення до природи має і деякі гендерні ознаки, а саме, юнаки мають більший раціоналізм в поглядах на природу та більш розвинуту пізнавальну активність і мотивацію до діяльності, а дівчата відрізняються більш високим рівнем естетичного сприйняття природи та мотивацією на природозберігаючу діяльність.

3. У дослідженні визначено принципи формування базових компонентів екологічної свідомості, а саме: “приналежності людини природній екосистемі”; “єдності з живими істотами, віддаленими від людини у еволюційному ланцюгу”; “невід’ємності кожного виду живих істот від екологічної системи Землі”. На цих підставах розроблено й апробовано експериментальну програму тренінгу еколого-орієнтованої поведінки та діяльності “Єдність”. Тренінг забезпечує посилення цінності і значущості природної істоти, переживання психологічної єдності усього живого на планеті, що є значущим для особистісного розвитку. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що запропонована методика в цілому сприяє корекції ставлення особистості до природи, подоланню антропоцентризму і формуванню екологічної свідомості.

4. Доведено, що у процесі тренінгу відбуваються якісні і кількісні зміни основних структурних компонентів екологічної свідомості, таких як: сприйняття природних об'єктів, екологічні установки, екологічне мислення, особистісне ставлення до природних об'єктів, орієнтація на природоохоронну діяльність. Після тренінгу у всіх студентів зменшується показник прагматизму, посилюється естетичний і пізнавальний компоненти, поліпшується ставлення до навколишнього середовища та його охорони.

5. Встановлено, що застосування тренінгової методики з розвитку екологічної свідомості “Єдність” по різному впливає на групи студентів різної професійної спрямованості. Найбільш значний діапазон позитивних змін показників екологічної свідомості мають студенти технічного напрямку підготовки. На другому місці за ступенем реагування на процедуру тренінгу знаходяться студенти-екологи, а на третьому – студенти гуманітарного напрямку підготовки - психологи, які демонструють найменші зміни відносно достатньо високих початкових показників. В ході дослідження доведено, що процес формування екологічної свідомості студентів гуманітарного, екологічного і технічного напрямів підготовки має особливості, які залежать від вихідного рівня екологічних позицій особи та пов'язані із професійною спрямованістю. Ці особливості необхідно враховувати у методичній розробці проблеми щодо екологізації особистісної і суспільної свідомості.

Подальші перспективи дослідження передбачають дослідження екологічної свідомості людей різних вікових і соціальних груп, а також розробку психолого-педагогічних формувальних і корекційних методик, спрямованих на розвиток екоцентричної свідомості у різних категорій населення.

Основний зміст дисертації відображено в публікаціях.

Зміст дисертації відображено у фахових виданнях рекомендованих ВАК України:

1. *Грезе Е.В.* Исследование экологического сознания студентов гуманитарного и технического профилей / Е.В.Грезе // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. - К: “Міленіум” –2005. - Т.7, вип. 5, ч.1 – С.132-141.

2. *Грезе Е.В.* Восприятие среды обитания и экологическая активность студентов-психологов / Е.В.Грезе // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. - К.: 2005. - т.7, вип. 6. – С. 107-115.

3. *Грезе Е.В.* Комплексная методика развития субъективного отношения к природе “Автобиография” /Е.В.Грезе // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових

праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – К.: “Логос”, 2006. - Т.7, вип. 8. - С. 228-236.

4. *Грезе Е.В.* Эколого-психологический тренинг как метод развития экологического сознания / Е.В.Грезе // Теоретичні і прикладні проблеми психології: Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля - 2006.-№ 4 (15) –С. 66-73.

Зміст дисертації відображено у матеріалах конференцій та інших виданнях

5. *Грезе Е.В.* Проблема формирования экологического сознания у школьников / Е.В.Грезе // Горизонты образования.– 2003. - № 2. - С. 49-55.

6. *Грезе Е.В.* Представления студентов-психологов о жизненных ценностях и здоровом образе жизни / Е.В.Грезе // Горизонты образования. – 2004. - №1.– С. 96-104.

7. *Грезе Е.В.* Репрезентация отношения к природе в сознании студентов-психологов / Е.В.Грезе // Горизонты образования. – 2005.- №3. – С. 80-86.

8. *Грезе Е.В.* К онтологии категории экологического сознания. / Е.В. Грезе // Материалы Научной конференции “Ломоносовские чтения” 2007 года / Севастополь: НПЦ “ЭКОСИ-Гидрофизика”, 2007 – С.331-334.

9. *Грезе Е.В.* Экологические ценности в сознании природопользователей / Е.В.Грезе // Творча спадщина В.І.Вернадського та проблеми формування сучасної екологічної свідомості (“Вернадські читання”) : зб. наук. праць за матеріалами 5-ї міжнар. наук. конф. 26-27 квітня 2007 р. / М-во освіти і науки України, Донецький нац. технічний університет [та ін.]. – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С.269-271.

АНОТАЦІЇ

***Грезе О.В.* Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного і технічного напрямів підготовки.** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – Київ, 2009.

Дисертація присвячена вивченню особливостей екологічної свідомості студентів гуманітарної, технічної та екологічної професійної спрямованості, а також можливостям розвитку і корекції екологічної свідомості.

У роботі проаналізовано тип екологічної свідомості студентської молоді гуманітарного і

технічного вузів. Виявлені істотні відмінності рівнів емоційного, пізнавального і практичного освоєння світу природи студентами гуманітарної, природничої і технічної спрямованості.

У дослідженні визначено принципи формування базових компонентів екологічної свідомості, а саме: “приналежності людини природній екосистемі”; “єдності з живими істотами, віддаленими від людини у еволюційному ланцюгу”; “невід’ємності кожного виду живих істот від екологічної системи Землі”.

Розроблено і апробовано методику еколого-психологічного тренінгу для формування і корекції ставлення до природи, яка заснована на принципах послідовності корекційного впливу, організації психологічних стимулів та розвитку психологічної єдності з природою. Психологічним механізмом суб’єктного ставлення до елементів природи є ідентифікація з природними об’єктами. Показано різний ступінь ефективності методики у формуванні екологічної свідомості для різних категорій студентів.

Ключові слова: екологічна психологія, екологічна свідомість, студенти вищих навчальних закладів, еколого-психологічний тренінг, корекція екологічної свідомості, ефективність тренінгу.

Гресе Е.В. Особенности формирования экологического сознания у студентов гуманитарного и технического направлений подготовки. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины. – Киев, 2009.

Диссертация посвящена изучению особенностей экологического сознания студентов гуманитарной, естественнонаучной и технической профессиональной направленности, а также возможностям его развития и коррекции с помощью активных психологических методов обучения.

Рассматриваются теоретические основы проблемы экологизации сознания людей в современных условиях. Проблема исследования психологических механизмов взаимодействия человека с миром природы остается одной из центральных и мало изученных тем в процессе разработки психологических основ современного экологического образования.

В работе проанализировано состояние экологического сознания студенческой молодежи гуманитарного и технического вузов. Обнаружены существенные различия в уровне эмоционального, познавательного и практического освоения мира природы студентами гуманитарной, естественнонаучной и технической направленности. Во взглядах на роль природы в жизни человека и отношении к ней у студентов гуманитарного и экологического направлений подготовки приоритетны эгоцентрические установки, у студентов технической специальности – антропоцентрические. У всех студентов наиболее развито эмоциональное освоение природы,

наименее – познавательная и практическая активность. Уровень развития экологического сознания связан с характером профессиональной направленности.

Определены принципы формирования базовых компонентов экологического сознания, а именно: “принадлежности человека природной экосистеме”, “единства с живыми существами, удаленными от человека в эволюционном развитии” и “неотделимости каждого вида живых существ от экологической системы Земли”.

Разработанная в ходе исследования программа развития экологического сознания, основана на принципах: последовательности коррекционного воздействия; организации стимулов воздействия по эмоциональному, познавательному и практическому каналам; развития психологического единства с элементами природы.

В результате проведения тренинга произошли позитивные изменения в основных структурных элементах экологического сознания: восприятии, отношении и ценностных установках. В структуре восприятия природы у студентов всех направлений подготовки усилился эстетический и познавательный компонент, снизился уровень прагматизма. В сфере отношения к природе также усилились эмоциональный и познавательный компоненты. У студентов всех профессиональных специализаций усилился эгоцентризм в установках, снижается прагматизм в восприятии, усиливаются эстетический и познавательный компоненты отношения к природе. Уровень позитивных изменений количественных показателей различных компонентов экологического сознания наиболее выражен у студентов технической специальности, в наименьшей степени – у студентов гуманитарного направления.

Перспектива решения проблемы формирования экологического сознания данным методом связана с расширением спектра методик тренинга с учетом возрастных и профессиональных особенностей групп.

Ключевые слова: экологическая психология, экологическое сознание, студенты вузов, эколого-психологический тренинг, коррекция экологического сознания, эффективность тренинга.

Greze E.V. The features of ecological consciousness forming among the students of humanitarian and technical education. Manuscript.

Thesis for scientific degree of candidate of science in psychological sciences of specialty 19.00.07 - Pedagogical and Developmental psychology. - G.S. Kostjuk Institute of Psychology of APS Ukraine, Kyiv, 2009.

The features of ecological consciousness among students of human's, naturals and technical professional orientation and the possibilities of its development and correction by active psychological methods are presented.

The state of ecological consciousness among students of humanitarian and technical higher school institutions is analyzed. The substantial differences in the level of the emotional, cognitive and practical assimilation of the world of nature by students of humanitarian, natural and technical orientation are

discovered.

The basic principles of development of ecological consciousness were determined. They are: belonging the man to nature ecosystem, unity with evolution distant species and inseparables of every species from ecosystem of the Earth.

The psychological training directed to forming and correcting of the students' attitude to nature, program is proposed. The training methods based on the principles of the correction sequence, the psychological releasers organization and the development of psychological unity with nature. The identification with nature objects is the psychological mechanism of this process. The efficiency of the method of ecological consciousness forming in different categories of students is assessed. The method is more influential for students of technical professional orientation, which had the relative poor level of the ecological consciousness from the start.

Keywords: ecological psychology, ecological consciousness, students of institutions of higher education, ecological-psychological training, correction of ecological consciousness, training efficiency.